

Mikä substraatti pohjoisindoeurooppalaisissa kielissä?

Ago Künnap

Haluaisiin puuttua ankaraan kritiikkiin, jonka Petri Kallio, Jorma Koivulehto ja Asko Parpola ovat äskettäin kohdistaneet Wiikin hypoteesiin urallaisesta foneettisesta substraatista germaanisissa kielissä (*Tieteessä tapahtuu* 8/97 sekä Kallion kirjoitus *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirjassa* 87).

Geneetikot ovat tietävästi sitä mieltä, että koko nykyinen ihmiskunta on geneettisesti erittäin yhtenäinen. On jopa oletettu ihmiskunnan polveutuvan yhdestä ainoasta kantaäidistä (ns. Afrikan eli Mustasta Eevasta) ja joistakin kantaisistä. Noin 2 miljoonaa vuotta sitten kehittyi Afrikassa hominidi *Homo erectus*, joka levittäytyi sieltä Eurooppaan ja Aasiaan. Taaskin Afrikassa siitä hominidista kehittyi noin 200 000-150 000 vuotta sitten nykyihminen *Homo sapiens sapiens* (väliasteena ns. arkaainen *Homo sapiens*). Noin 120 000-100 000 vuotta sitten alkoi nykyihmisen levittäytyminen Afrikasta käsin kaikkiin muihin maailmanosiin paitsi Antarktikkaan. Euroopan otti nykyihminen haltuunsa noin 40 000 vuotta sitten.

Ihmiskielen ikää on vaikea arvata. On oletettu, että jo *Homo erectus* puhui. Olen vakuuttunut, että joka tapauksessa puhui *Homo sapiens sapiens*, viimeistään silloin, kun hän lähti 120 000-100 000 vuotta sitten Afrikasta liikkeelle. Siinä vaiheessa saattoi nykyihmisellä olla Afrikassa jo monta eri kieltä. Mahdollisesti ne kaikki olivat syntyneet yhdestä ja samasta "kantakielestä". (Jälkimmäinen mahdollisuus selittää maailman nykykielten periaatteellisen samanlaisuuden - muistetaan vaikkapa kieliuniversaalit!)

Samojen kielten puhujat saattoivat hajaantua Afrikasta eri maanosiin, esimerkiksi sekä Eurooppaan että Aasiaan. Jo kauan sitten on havaittu, että urallaiset kielet muistuttavat rakenteeltaan aika lailla nykyisin pääasiallisesti tai ainoastaan Aasiassa puhuttavia ns. paleosiperialaisia ja ns. altalaisia kieliä. Tämän perusteella on oletettu, että urallaisetkin kielet saattavat olla peräisin Aasiasta. Mutta on muistettava, että kielten keskinäisen samanlaistumisen tietä on Euroopan urallisiin kieliin ehkä sulautunut alunperin Afrikasta Eurooppaan saapuneita paleosiperialais- ja altalaistyypisiä kieliä.

Ja Aasiassa päinvastoin: paleosiperialaisiin ja altalaisiin kieliin alunperin Afrikasta Aasiaan saapuneita urallaisyypisiä kieliä. Pohjoisindoeurooppalaisten - germaanisten, balttilaisten ja slaavilaisten - kielten kiistämätön substraatti, joka erotti ne kielet muista indoeurooppalaisista kielistä, saattaa polveutua nykyisin hävinneistä ja meille tuntemattomista kielistä. Silti on muistettava, että myös nykyiset urallaiset kielet saattoivat muodostua samanlaistumisen tietä aivan erilaisista kielistä, kuten Kalevi Wiik on olettanut. Tässä tilanteessa emme voi muuta kuin tutkia myöhempien tulokkaiden - pohjoisindoeurooppalaisten kielten - substraattinäyttöä ja verrata sitä ainoaan säilyneeseen alkuperäiseen kielinäyttöön pohjoisessa Euroopassa - uralliseen. Kaikki muunlainen toiminta johtaisi meidät pelkkään mielikuvitusmaailmaan.

Lisäksi en määrittäisi urallisten kielten osalta substraatin jättäjäksi mitään "kantaurlia", joka itse asiassa saattoikin olla vain se *lingua franca*, joka ehkä auttoi sulattamaan erilaiset kielet urallaisiksi. Substraatin jättäjänä tulee kysymykseen se mahdollisesti erilaisten kielten sikermä, josta muodostuivat (myös) urallaiset kielet. Muistettakoon lisäksi, että tuskin ovat säilyneet kaikki urallaisetkin kielet. Periaatteessa samaa voi sanoa myös indoeurooppalaisten kielten alkuperästä ja säilymisestä. Pidän näin ollen mahdollisena, että urallais-indoeurooppalaiset kielikontaktit toimivat jo kymmeniä tuhansia vuosia sitten eli silloin, kun ne kielet eivät ehkä olleetkaan vielä varsinaisia urallaisia ja indoeurooppalaisia kieliä. Mikäli haluaisimme olla erittäin varovaisia, voisimmekin puhua pohjoisemmän Euroopan kielisubstraatista eteläisemmän Euroopan kielissä. Toistan kuitenkin: meillä ei ole kyseisistä kontakteista muuta näyttöä käytettävissä kuin ylempänä mainitsemani.

Diffuusio-teorian kieltäjät anakronistisia

Kallio, Koivulehto ja Parpola kirjoittavat:

"Historialliset lähteetän todistavat yksiselitteisesti, että migraatioita on tapahtunut huomattavasti enemmän kuin arkeologisesta aineistosta ilmenee. Esimerkkinä mainittakoon ns. germaaniset kansainvaellukset, joista ei tiedettäisi paljoakaan pelkän arkeologisen materiaalin perusteella. Sen sijaan diffusioiden tapauksessa historiallinen evidenssi on päinvastainen, sillä ei tunneta yhtäkään tapausta, jossa jokin kieli olisi siirtynyt paikasta toiseen ilman yhdenkään sitä puhuvan ihmisen siirtymistä. Tästä syystä diffuusio-teoria, johon Wiikin alkukotihypoteesit perustuvat, on vailla todellisuuspohjaa. [...] Tunnetaanhan useitakin kielikuntia, jotka ovat syntyneet sukupuuteorian mukaisesti yhteisestä kantakielestä. Paras esimerkki on tietenkin romaanisissa kielissä, jotka de facto ovat kehittyneet latinasta. Sen sijaan ei tiedetä ainuttakaan kielikuntaa, jonka kielet todistettavasti eivät olisi kehittyneet yhteisestä kantakielestä."

Tästä sitaattista löytyvien esimerkkien todistusvoima on erittäin vähäinen. Ns. germaaniset kansainvaellukset ovat aika myöhäisiä eivätkä kerro juuri mitään varhaisesta kivikaudesta, jolloin yhden metsästäjän-kalastajan elättämiseen tarvittiin 10 neliökilometrin alue, mikä supistaa oleellisesti suurten ihmisjoukkojen migraatioiden mahdollisuutta. Romaanisten kielten kehittyminen latinasta on vuorostaan epäonnistunut esimerkki - myöhäisen ajankohdan lisäksi - kahdestakin syystä. Ensinnäkin oli kyseessä mahtavan imperiumin poikkeuksellinen vaikutusvalta. Toiseksi romaaniset kielet ovat täynnä latinaan sulautuneiden kielten substraattia, joten latina ei ole kantakieli tämän termin traditionaalisessa merkityksessä: paremminkin kysymys on kielikontakteista.

Migraatio-teoria ei puhu yksittäisten ihmisten muutosta, vaan massavaelluksista. Vaikka puhdasoppinen diffuusio-teoria olisikin kielten tapauksessa teoreettisesti ajateltavissa, esimerkiksi kahden kielen raja-alueella, käytän itse mieluummin pioneeriteorian käsitettä. Siihen uskoo mm. Bryan Sykesin johtama geneetikkojen kansainvälinen työryhmä, joka selittää juuri pioneerikolonisaation & migratiion ja diffuusion välimuodon & avulla maanviljelyn leviämistä Lähi-Idästä Eurooppaan, sillä massamuutosta ei ole geneettistä näyttöä (*Am. J. Hum. Genet.* 1996). Kaiken lisäksi on väestön enemmistön siirtyminen arvovaltaisemman vähemmistön kielelle historiallinen tosiseikka, kuten Sarah Grey Thomason ja Terrence Kaufman ovat globaaliseen faktologiaan perustuvassa ja laajalti mainetta niittäneessä teoksessaan *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics* (Berkeley-Los Angeles-Oxford 1988) osoittaneet. Diffuusio-teorian kansainvälisen voittokulkueen aikaan ihmistä tutkivissa tieteissä tämän teorian kieltäminen ilman vakavia perusteluja vaikuttaa oudon anakronistiselta. Minua ihmetyttää myös se, että tekijäkolmikko joko ei tunne tai ei halua ottaa huomioon Thomasonin ja Kaufmanin kirjaa.

Kolmikko jatkaa:

"Jo ennen jääkauden loppua Eurooppa oli jakautunut läntiseen ja itäiseen kulttuuripiiriin - ei siis eteläiseen ja pohjoiseen, kuten Wiikin malli edellyttää. Tämä jako säilyi hyvin kauan jääkauden jälkeenkin. Näin ollen Atlantiilta Uralille ulottuvaa periglasiakulttuuria ei ole ikinä ollut olemassa, mikä kumoaa myös oletukset periglasiaväestön puhumasta yhteisestä kielestä."

On totta, että mannerjää tai sen kylmä hengähdys tyhjensi Keski-Euroopan toistamiseen asukkaista, jotka vetäytyivät läntisen ja itäisen Euroopan refugiumeihin (näin tapahtui myös viimeisen, Würmin jääkauden aikana). Mutta jääkausien välisinä lämpimämpinä aikakausina

ja viimeisen jääkauden maksimin jälkeen he eivät voineet olla saapumatta Keski-Eurooppaan. On muistettava myös arkeologi Hans-Peter Schulzin oletus, joka kirjoittaa (*Suomen Museo* 1996):

"Allerödin alussa nimittäin Saksan länsiosassa sijaitsevan Eifelvuoriston tulivuoret aktivoituivat. Tuhoisin oli Laachin tulivuoren purkaus, joka peitti tuhalla laajoja alueita Keski-Euroopasta ... Geologisten arvioiden mukaan vulkaaninen toiminta kesti suunnilleen yhden vuosituhannen ajan ... Siinä valossa Federmesser- ja Bromme-aineistojen leviäminen kauas itään saattoi olla merkki siitä, että ihmisryhmät pakenivat luonnonkatastrofin tieltä tuhoutuneista elinympäristöistään. Jos asia oli näin, se aiheutti länsi- ja itäeurooppalaisten ihmisryhmien sekoittumisen silloisella tundravyöhykkeellä Pohjois-Puolasta Keski-Venäjälle."

Yhdessä arkeologi Aivar Kriiskan kanssa olemme kalibroineet sen vulkaanisen toiminnan vuosituhannen aikaväliin 13 000-12 000 vuotta sitten. Lisäksi oletan, että purkausten ajoittaisuuden takia tapahtui kyseisen vuosituhannen aikana väestön edestakainen "höyläliike", sillä vulkaaninen tuhka peittyi kasvillisuudella aika nopeasti. Kaiken lisäksi osoittaisiin, että myös Wiikillä on hypoteesissaan länsi-itä-jako edustettuna (kummallakin puolella mannerjäättä): periglasiaaliväestön läntinen "tasku" luoteisessa Euroopassa (lappalaiset) ja itäinen "tasku" koillisessa Euroopassa (samojedit). Vaikka niitä yhdistääkin uralilaisen väestön kaari, joka kiertää mannerjään keskisen Euroopan kautta. Kallio, Koivulehto ja Parpola kirjoittavat:

"Missään tapauksessa foneettinen evidenssi ei voi ajaa leksikaalisen yli kahdestakaan syystä. Ensiksi sanat liikkuvat vähäisimmissäkin kontakteissa kielestä toiseen. Toiseksi vaikka maailman kielissä juuri sanat lasketaan tuhansissa ja foneemit puolestaan kymmenissä, on silti kahdesta umpimähkään valitusta kielestä huomattavasti vaikeampaa löytää samannäköisiä samamerkityksisiä sanoja kuin samankaltaisia äänneitä. [...] Jotta kukaan ei käsitä väärin, korostamme, ettemme tietenkään pidä ei-leksikaalisten kontaktien tutkimusta vähempiarvoisena. Sen sijaan muistutamme, ettei pelkästään niiden varaan voi rakentaa niin laajamittaisia alkukotioletuksia kun Wiik on tehnyt. Joka tapauksessa tällä kertaa leksikaalinen ja foneettinen evidenssi todella käyvät käsi kädessä, sillä ... germaanisten äänne muutosten tulkitseminen uralilaisten tekemiksi ääntämisvirheiksi on täysin perustonta."

Thomason ja Kaufman esittävät kirjassaan monia mielenkiintoisia esimerkkejä maailman kaksikielisistä. Mm. yhdysvaltalaisen juutalaisten puhumassa englannissa jiddisin sanaston vaikutus on maltillinen, sen sijaan fonetiikan ja morfosyntaksin vaikutus vahva. Vuorostaan heidän jiddisissään englannin sanaston vaikutus on hyvin vahva, fonetiikan vaikutus heikko ja morfosyntaksin vaikutus maltillinen. Kysyisin: eikö englanti ja jiddis kelpaisi tässä yhteydessä kahdeksi sellaiseksi umpimähkään valituksi kieleksi? Jiddis-englanti-tapaisesta kielennoppimisen kautta kielenvaihtoon johtavasta vaikutuksesta puhuukin Wiik. Tekijäkolmikko taas puhuu englanti-jiddis-tapaisesta lainavaikutuksesta. Kelpaisiko kyseinen jiddis-englanti samalla esimerkiksi siitä, miten foneettinen näyttö ajaa leksikaalisen yli?

Tieteen kehitys tarvitsee uskaliaita hypoteesejä

Kallio valittaa omassa kirjoituksessaan, että morfologisen ja syntaktisen substraatin löytäminen on paljon vaikeampaa kuin foneettisen. Olen jo *Virittäjän* viime vuoden 1. numerossa osoittanut, että eri tutkijat ovat löytäneet germaanisista - niukemmin kyllä kuin balttilaisista ja slaavilaisista - kielistä uralilaiseksi morfosyntaktiseksi substraatiksi sopivia piirteitä. Kallio väittää, että vaikka germaanisten kielten morfosyntaksi onkin yleensä yksinkertaisempi kuin indoeurooppalainen, se ei ole ehdottomasti ei-indoeurooppalaisen substraatin vaan kontaktitilanteesta tapahtuneen kreolisaation tulosta. En ymmärrä, mitä Kallio väitteellään tarkoittaa. Kontaktitilanteesta minkä kielten kanssa? Tarkoittaako hän, että substraatti ja kreolisaatio ovat toisensa poissulkevia ilmiöitä? Se olisi todella jotakin uutta. Vai mitä hän oikeastaan tarkoittaa?

Maailma on aina ollut, on nyt ja tulee vastaisuudessakin olemaan erittäin mutkikas ja vaikeaselitteinen. Ei ole mitään mieltä lähteä esimerkiksi menneisyyttä yksinkertaistamaan, selittämään sitä vain tietyillä "oikeilla" ja "luvallisilla", itse asiassa vain totunnaisilla keinoilla, sulkien pois toistaiseksi vielä tottumatonta selitysmallit. Tiede kehittyä uskaliaiden hypoteesien ja teorioiden varassa enemmän kuin pelkästään pikkutarkkojen yksityiskohtien parissa puurtaen. Tieteessä pitää suorittaa jatkuvasti kokeita. Tieteilijöillä ei ole oikeutta luopua kokeista siinä pelossa, että jokin koe voi epäonnistua.

Ago Künnap

Tarton yliopiston uralilaisten kielten professori.

TAKAISIN LEHDEN SISÄLLYSLUETTELOON